

УДК 340.15(477.5),,17“ : 377.97/99

**Остапенко Т. О., к.ю.н., доцент кафедри  
історії держави і права НУ «ОЮА»**

## **Збірник «Суд і розправа в правах малоросійських» Ф.Чуйкевича – важливий напрямок розвитку правової системи України-Гетьманщини XVIII ст.**

Стаття присвячена аналізу ролі та місця збірника «Суд і розправа в правах малоросійських» Ф. Чуйкевича в процесі розвитку правової системи України-Гетьманщини. В ній встановлено, що дана праця є систематизованим витягом з українських законів, які стосувалися окремих питань судоустрою і процесу Гетьманщини. Також в статті проаналізовано основні напрямки впливу даного збірника на діяльність судових установ Гетьманщини.

**Ключові слова:** Україна-Гетьманщина, правова система, систематизація права, збірник права.

Стаття посвящена аналізу ролі і місця сборника «Суд и расправа в правах малороссийских» Ф. Чуйкевича в процессе развития правовой системы Украины-Гетманщины. В ней установлено, что данный труд является систематизированным извлечением из украинских законов, которые касались отдельных вопросов судоустройства и процесса Гетманщины. Також в статье проанализированы основные направления влияния данного сборника на деятельность судебных учреждений Гетманщины.

**Ключевые слова:** Украина-Гетманщина, правовая система, систематизация права, сборник права.

The article offers analysis of the role and place of F. Chuikovich's collection Trial and Reprisal in Little Russia's Laws in the course of development of Hetmanate Ukraine's legal system. The article establishes that this work represents a systemized abstract from Ukrainian laws which pertained to particular matters of the Hetmanate's judicial system and proceedings. The article also analyzes the main areas of effect which this collection had on the Hetmanate's judicial institutions.

**Keywords:** Hetmanate Ukraine, legal system, systemization of law, collection of law.

Уявлення про стан дослідження будь-якої проблеми дає історіографічний огляд. Здійснюючи історіографічний аналіз, слід зазначити, що проблеми правової системи України-Гетьманщини XVIII ст. ще недостатньо дослідженні у вітчизняній історико-правовій науці. Існуючі із цього питання дослідження головним чином стосуються дії матеріального права, на яке посилялися суди. У них наводиться неповний перелік норм матеріального і частково процесуального права, надається не завжди об'єктивна їхня характеристика, не розкривається їх соціальний зміст.

Поставлена автором проблема вивчалася багатьма вченими істориками та юристами в різні часи. Тому слід приділити увагу аналізу останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Серед них можна виділити І. Бойка, В. Кульчицького, В. Месяца, Д. Міллера, П. Музиченка, М. Слабченка, А. Ткача тощо.

Основною метою запропонованої статті є з'ясування особливостей розробки та напрямків впливу збірника «Суд і розправа в правах малоросійських» Ф. Чуйкевича на розвиток правової системи України-Гетьманщини в другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. І для розкриття вказаної мети приділено увагу вирішенню наступних завдань:

1) аналіз особливостей процесу розробки та прийняття даного збірника;

- 2) характеристика змісту основних положень збірника;
- 3) з'ясування ступеня впливу даного збірника права на процес становлення правої системи в Україні-Гетьманщині.

Праця Ф. Чуйкевича – це систематизований витяг (ексцепт) з українських законів, які стосувалися окремих питань судоустрою і процесу Гетьманщини. Тільки дві частини (з усіх дев'яти) не підходили під цей зміст. Це – шоста частина про посаг, віно і привіночок, і сьома – про земську давність. Обидві вони належали до цивільного права. Роблячи витяг із законів, Ф. Чуйкевич у деяких місцях висловлював критичне ставлення до тогочасного судоустрою й окремих норм матеріального і процесуального права, пропонуючи зміни до них. У цьому й полягало основне значення праці Ф. Чуйкевича як пам'ятки української юридичної думки XVIII ст.

Постає питання: з якою метою і для кого було складено Ф. Чуйкевичем „Суд і розправу”? Відомий вчений Д. Міллер висловив думку, що ексцепт – це книга, призначена для користування гетьману К. Розумовському [10]. Із цією думкою погодитися важко. Те, що працю було призначено для гетьмана К. Розумовського, ще не свідчить, нібіто її спеціально для нього написано. Книгу було завершено у початковій редакції 18 жовтня 1750 р., тобто раніше, ніж зроблено в 1752 р. присвяту гетьману. Вже сам заголовок наголошує на тому, що праця Чуйкевича написана для загальної потреби „в прекращение горькой в судах волокиты” і „в полезное употребление малороссиянам” [10, с. 328].

Підтверджує це і сам зміст, оскільки автор дійсно розглянув головні та найважливіші питання цивільної процедури XVIII ст. Із цього погляду „Суд і розправа” являє собою короткий підручник процесу взагалі та цивільного, для юриста-практика, зокрема. Що він є таким насправді, засвідчує те, що праця Чуйкевича дійшла до нас у багатьох примірниках [1, с. 19].

Основним джерелом книги був Статут Великого князівства Литовського 1588 р., що мав чинність у Гетьманщині. Далі автор використав магдебурзьке право – „Саксон” Павла Щербича і „Порядок” Бартоша Гроїцького, яких використовували не тільки магістратські, але й полкові суди в Гетьманщині. Більше того, частіше Ф. Чуйкевич посилається на „Порядок” і широко використовує „Трибунал Великого князівства Литовського 1581р.”, особливо у тих розділах, де йдеться про процес. Як джерело він притягає і польські конституції. Так, у п. 11 ч. 4 він посилається на конституцію 1611 р., а в п. 22 ч. 9 – на конституцію 1588 р. [1, с. 20].

Як юрист-практик Ф. Чуйкевич був добре ознайомлений із розпорядженнями гетьманської влади, а також з указами російського уряду. Часто він посилається на статті Б. Хмельницького, І. Скоропадського або на „Решительные пункты” Д. Апостола. У ч. 8, де йдеться про апеляції, є укази царського уряду, а також грамота від 10 травня 1754 р. до гетьмана К. Розумовського на апеляції Капніста і Дублянського [4, с. 322].

„Суд і розправа” Ф. Чуйкевича за структурою складається з посвяти гетьману К. Розумовському і „ексцепта з прав малоросійських”. Перед посвятою вміщено витяг із глави 27 „Регламенту” Петра I, де зазначено, що області та провінції, які під владні Московській державі і мають привілеї, повинні управлятися з тими привілеями і затвердженими їх правами [4, с.330].

При гетьмані К. Розумовському кількість „учених і грамотних чинов” значно зросла. Тому, на думку Ф. Чуйкевича, доцільно було ввести у Гетьманщині статутові суди. Компетенція кожного суду має бути суверено визначеню і земські суди не мають бути

віддалені більше, ніж на 50 верст від підсудних їм людей [5, с. 243].

Якщо не брати до уваги три останні додаткові частини, то робота Ф.Чуйкевича мала певну систему. Викладаючи цивільне право XVIII ст., він починає з доказів, потім характеризує судові строки, що у суді мають часто вирішальне значення, а відтак послідовно розглядає окремі стадії процесу аж до виконання судового вироку.

Закінчивши першу частину праці, Ф. Чуйкевич наводить відповідні розділи й артикули Статуту Великого князівства Литовського 1588 року і наголошує, що земська давність не пов'язана тільки із самими наймами, а має значення і незалежно від них. Це спонукало Ф. Чуйкевича написати окрему – сьому частину праці „Про земську давність“. „В Україні, – зазначав він, – декотрі люди вважають, що коли хто-небудь незаконними способами володіє чужим майном і власник майна впродовж 10 років не пред'являтиме претензій, то останній тратить право на власне майно, „уже должен молчати вечно“ [6, с. 124]. Ф. Чуйкевич вважав це несправедливим і стверджував, що таке розв'язання питання „не только самим тим же правам малороссийским, но и чистой совести и натуральному разуму весьма есть противно“ [1, с. 30].

Друга частина роботи Чуйкевича присвячена рочкам і роках, тобто строкам судових сесій. Різниця між рочками і рокаами полягає у тому, що перші – це місячні терміни для замкових (гrodських) судів, а другі – це квартали для засідань земських судів [6, с. 130]. Така різниця зумовила потребу відразу ж визначити і компетенцію судів гродських і земських. Автор перелічує спершу 19 випадків, коли судить гродський суд, а потім 25 випадків стосовно компетенції земського суду. Першому належали виключно кримінальні справи, а другому – цивільні. Процеси у них відрізнялися між собою: у кримінальних справах відповідача ловили, у цивільних викликали до суду; у кримінальних обвинувачений мусив відповідати особисто, у цивільних від імені відповідача міг виступати повірений; у кримінальних справах неявка до суду за першим викликом була підставою для визнання обвинуваченого винним без доказів, у цивільних справах обов'язково потрібні були докази; замковий кримінальний суд за власної ініціативи заводив справу, у земському справа могла починатися тільки за позовом потерпілого. Чітке визначення компетенції судів Ф. Чуйкевич вважав однією з найкращих гарантій справедливості. [1, с. 31].

Визначивши відмінність між цивільними і кримінальними справами, Ф. Чуйкевич поверхово згадує про порядок судочинства у кримінальних справах і всю увагу зосереджує на цивільному процесі. З'ясуванню самого ходу процесу в земському суді він присвячує третю частину праці. Викладаючи процес від його початку і до кінця в суді однієї інстанції, Ф.Чуйкевич висував серйозні вимоги до судових працівників. Справа в суді, на його думку, не могла тривати більше, ніж 9 днів, і той гідний бути суддею, хто впродовж 9 днів зуміє справу розглянути, розсудити і закінчити. Так само, як наголошується у пункті 14 цієї частини, „тої писарем судовим буть достоен, кто решение изумеет написать на цедули кратко и ясно, а который на тетрадях судовие приговори, тот и имени писарской не годен“ [1, с. 33].

Четверта частина „про апеляції“ містить багато міркувань самого Ф. Чуйкевича. Апеляція допускається у випадку порушення закону або коли сторона вважала себе скривджененою. Були випадки, коли не дозволялося апелювати. Таких випадків Ф. Чуйкевич називає 14. Подача апеляції припиняла виконання вироку нижчого судді [7, с. 56].

Вищою апеляційною інстанцією для статутових судів литовсько-польського періоду

був Трибунал Великого князівства Литовського, і Чуйкевич характеризує його дуже позитивно. Трибунал мав визначені строки засідань, розглядав справи за реєстрами тощо. Замість трибуналу в Гетьманщині XVIII ст. існував, спершу в Батурині, а потім у Глухові, Генеральний суд, який не знав жодних реєстрів справ і не мав визначених строків для засідань. Тому Ф. Чуйкевич пропонує реформу Генерального суду, введення до його складу десятьох депутатів (по одному від кожного полку), призначення за зразком Трибуналу певних строків сесій Генерального суду у полках тощо [7, с. 67].

Цікавим є пункт 9 цієї частини. Автор звертає увагу на великі судові витрати, пов'язані з апеляцією, і рекомендує порадитися наперед із приятелями „нелицемірними” або знавцями права, щоб не привести себе „упором своїм к разоренню, а суперника своєго к більшої користі та к більшому виграшу” [1, с. 34].

У ч. 5 Ф. Чуйкевич закінчує виклад процесу. В ній ідеться про виконання судових вироків. Тут автор робить огляд законів щодо виконання вироків. Наприкінці цієї частини він ще раз повертається до апеляції і заявляє: „от суда генерального апелляція никуда уже итить не должна” [6, с. 140]. У тих випадках, коли володілець маєтку не даст змоги виконати вирок, Ф. Чуйкевич радить звернутися до самого гетьмана, який може дати розпорядження дворянам, які виконують вирок від його імені, але гетьман має тоді право відібрати і решту маєтку та роздати його іншим „людям шляхетства малороссиянського” як „власний спадок войсковой” [1, с. 40].

П'ятою частиною закінчується виклад процесу, і окремо у роботі Ф. Чуйкевича викладено ч. 6 про посаг, віно і привінок. Розгляд цих питань можна пояснити тим, що у Гетьманщині мало знали постанови Статуту Великого князівства Литовського із цих питань, і не робилося жодних вінових записів. За відсутності таких Ф. Чуйкевич пропонував допускати присягу як доказ права на одержання посагу й віна [2, с. 46].

Загальний порядок за Статутом був такий: хто хотів видати дочку заміж, той давав зятеві записи на посаг, а брав із нього ще перед весіллям ціновий запис. Записи ці, однак, згідно з пунктом 14, не створювали права власності, а тільки право користування „вичного права не имеет, только доживотное” [6, с. 143]. Оскільки практика в Гетьманщині відрізнялася від норм Статуту Великого князівства Литовського, Ф. Чуйкевич докладно розглядає відповідні норми Статуту і подає зразки записів, обговорює порядок їх складання.

Отже, розподіл про посаг, віно і привінок стосувалися окремого процесу у вінових справах, і тому він був доданий до попередніх п'яти частин, що регулювали процесуальні відносини. Після закінчення праці Ф. Чуйкевич побачив окремі її прогалини і це стало причиною написання трьох додаткових частин.

Частина 7-ма „про давність земську” є додатком до ч. 1. Раніше автор ототожнював давність із займанчиною, а тепер відрізняє двоякі „права малоросійські”: одні з них стосуються давності „глубокої столітної” і служать займам, інші – десятирічній земській давності. Будь-які угоди стосовно чужого майна Ф. Чуйкевич вважав недійсними, але у п. 4 перелічує 10 випадків можливого продажу чужого майна, коли цей продаж не може мати юридичної сили.

Частина 8-ма роботи Ф. Чуйкевича була доповненням до ч. 4 і мала завдання на підставі литовського законодавства XVIII ст., а також посилень на історичні факти довести, що апеляція до центральних російських установ не потрібна.

В останній частині – 9-й – роботи Ф. Чуйкевич докладно розглядав польовий, підкоморський і комісарський суди. Польовим автор називав суд тому, що він виїжджав

у поле, на спірні земельні маєтки [6, с. 147]. Назва „підкоморський” взята із Статуту Великого князівства Литовського, де йому присвячений досить великий за обсягом – IX розділ. Комісарським називався суд тому, що ведення у Гетьманщині підкоморських судів здійснювали окремі комісари генерального суду, які виїжджали на місце спору і розглядали справу. Ф. Чуйкевич називав цей суд також межовим [6, с. 70].

Робота Ф. Чуйкевича являє собою певний науковий інтерес. Вона стала підставою для відновлення у Гетьманщині у 1763 р. статутових судів. Ще раніше, у 1760 р., було реформовано Генеральний суд за проектом, близьким до запропонованого Ф. Чуйкевичем у його „Суді і розправі”.

Праця Ф. Чуйкевича дає матеріал не тільки для розуміння статутових судів та їх процесу, а й для історії правової думки у Гетьманщині. Автор вимагав від судів справедливості й вбачав її гарантію у правильній організації суду та в ділових якостях суддів і судових писарів. Окрім того, у ній наведено факти з історії українського права, які мали серйозний вплив на загальний його розвиток.

### ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко І.Й. Держава та право Гетьманщини / Бойко І.Й. – Львів : Світ, 2000. – 465 с.
2. Бойко І.Й. До питання про сімейне право Гетьманщини за Кодексом 1743 р. / І.Й. Бойко // Вісн. Львів. ун.-ту. – Серія юрид. – Львів, 1999. – Вип. 34. – 76 с.
3. Василенко М. Матеріали до історії українського права / Василенко М. – К., 1929. – 421 с.
4. Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII столітті / Кульчицький В.С. – Львів, 1958. – 409 с.
5. Кульчицький В.С. „Суд і розправа” Ф. Чуйкевича – пам’ятник українського права XVIII ст. / Кульчицький В.С. – Львів, 1961. – 290 с.
6. Лазаревский А. Инструкция гетмана Ивана Скоропадского о переводе „Книг правных” на малорусский язык / Лазаревский А. – К., 1887. – 965 с.
7. Лазаревский А. Малоросийские послолитые крестьяне / Лазаревский А. – К., 1908. – 399 с.
8. Лащенко Р. Лекції по історії українського права / Лащенко Р. – Прага, 1924. – 436 с.
9. Левицький О. По судах Гетьманщини / О. Левицький // Записки Укр. наукового т-ва. – Харків, 1929. – Т. 3. – 444 с.
10. Миллер Д.П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии : Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII веке / Д.П.Миллер // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. – Харьков, 1896. – Т. 8. – 678 с.
11. Музиченко П.П. История государства и права Украины / Музиченко П.П. – О. : Юрид. л-ра., 1999. – 452 с.
12. Падох Я. Історія українського судочинства / Я. Падох // Енциклопедія українознавства. – К., 1995. – 326 с.